

УДК 343.541

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.26>

ПРО ЮРИДИЧНУ ОЗНАКУ ПОТЕРПІЛОГО ВІД НЕЗАКОННОГО ПРОВЕДЕННЯ АБОРТУ АБО СТЕРИЛІЗАЦІЇ

Дьоміна О.П.,

суддя Вишгородського районного
суду Київської області

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8833-7764>

Дьоміна О.П. Про юридичну ознаку потерпілого від незаконного проведення абортів або стерилізації.

Статтю присвячено деяким актуальним питанням встановлення ознак потерпілого від злочину, передбаченого ст. 134 КК.

Зроблено узагальнений огляд поняття потерпілого в кримінально-правовій науці. Звернуто увагу на те, що учення про потерпілого має міждисциплінарний характер – виокремлюють кримінально-правове, кримінологічне і кримінально-процесуальне поняття потерпілого: 1) кримінально-правове – потерпілий від кримінального правопорушення; 2) кримінологічне – жертва к. пр.; 3) кримінально-процесуальне – потерпілий у кримінальному провадженні.

Констатовано, що вітчизняний законодавець безпосередньо вказує на потерпілого від абортів (стерилізації): ідеться у відповідних частинах ст. 134 КК про примушування до абортів або стерилізації без добровільної згоди «потерпілої особи». Висловлено авторське зауваження про те, в контексті відповідальності за незаконний аборт законодавець міг би конкретизовано вказати на жінку, а в другому випадку – альтернативно на жінку або чоловіка.

У контексті юридичного порівняння положень ст. 134 КК та ст.ст. 38 і 39 Стамбульської конвенції з урахуванням системного підходу до тлумачення правових актів звернуто увагу на таке: а) у приписах конвенції, коли йдеться про примушування жінки до того, щоб вона зазнала певних дій (каліцтво геніталій), нормативне посилення на її інформовану згоду відсутня; а в разі проведення абортів чи хірургічної стерилізації жінки, за відсутності ознак примушування, використана ознака попередньої та інформованої згоди або розуміння процедури з боку жінки; б) вітчизняний законодавець передбачив у ч. 2 і ч. 4 ст. 134 КК, відповідно, примушування до абортів / стерилізації без добровільної згоди потерпілої особи. Піддано аргументованій критиці вітчизняний підхід, оскільки в теорії кримінального права ознака примушування традиційно виключає згоду потерпілого – ці поняття є взаємовиключними.

Показано, яким чином згадується потерпілий від досліджуваного злочину в судовій практиці; водночас констатовано невелику кількість вироків, ухвалених за ст. 134 КК.

Ключові слова: потерпілий, аборт, стерилізація, злочин, медичний критерій, Стамбульська конвенція, згода потерпілого.

Dyomina O.P. About the legal element of a victim of illegal abortion or sterilization.

The article is devoted to some topical issues of establishing the characteristics of a victim of a crime, provided for in Art. 134 of the Criminal Code.

A generalized review of the concept of the victim in criminal law science has been made. Attention is drawn to the fact that the doctrine of the victim has an interdisciplinary nature - the criminal-legal, criminological and criminal-procedural concepts of the victim are distinguished: 1) criminal-legal - the victim of a criminal offense; 2) criminological - a victim of the crime; 3) criminal procedure - a victim in criminal proceedings.

It has been established that the domestic legislator directly refers to the victim of abortion (sterilization): the relevant parts of Art. 134 of the Criminal Code on forcing abortion or sterilization without the voluntary consent of the "victim". The author's opinion is expressed that, in the context of responsibility for illegal abortion, the legislator could specifically indicate a woman, and in the second case – alternatively, a woman or a man.

In the context of a legal comparison of the provisions of Art. 134 of the Criminal Code and Art. Art. 38 and 39 of the Istanbul Convention, taking into account the systematic approach to the interpretation of legal acts, attention was drawn to the following: a) in the prescriptions of the convention, when it comes to forcing a woman to undergo certain actions (genital mutilation), there is no normative reference to her informed consent; and in the case of an abortion or surgical sterilization of a woman, in the absence of a sign of coercion, a sign of prior and informed consent or understanding of the procedure on the part of the woman is used; b) the domestic legislator provided in part 2 and part 4 of Art. 134 of the Criminal Code, respectively, forcing an abortion / sterilization without the victim's voluntary consent. The domestic approach has been subjected to reasoned criticism, since in the theory of criminal law, the sign of coercion traditionally excludes the consent of the victim - these concepts are mutually exclusive.

It is shown how the victim of the investigated crime is mentioned in judicial practice; at the same time, a small number of verdicts passed under Art. 134 of the Criminal Code.

Key words: victim, abortion, sterilization, crime, medical criterion, Istanbul Convention, victim's consent.

Постановка проблеми. Як впливає безпосередньо з нормативних конструкцій, використаних у чинному кримінальному законі, потерпілим від злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 134 КК і ч. 2 цієї статті, виступає вагітна жінка. Відповідно, потерпілим від примусової стерилізації, тобто від злочину, передбаченого ч. 4 (ч. 5) ст. 134 КК, виступає особа жіночої або чоловічої статі, яка має репродуктивну здатність.

Стан дослідження. Проблематика кримінальної відповідальності за незаконний аборт / стерилізацію залишається активно досліджуваною у вітчизняній кримінально-правовій науці.

Моє дослідження проблемних питань кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 134 КК, спирається на здобутки юридичної науки в роботах З. Вишинської, В. Глушкова, І. Гореліка, І. Грін, М. Загороднікова, А. Красікова, Н. Лапшиної, Л. Лозанович, І. Павленко, А. Піонтковсько-го, А. Попова, Г. Чеботарьової, К. Черевка та ін.

Своєю чергою, загальним питанням кримінально-правового статусу потерпілого присвятили свої розробки Ю. Баулін, В. Батиргареева, В. Борисов, Є. Лашук, А. Музика, Т. Присяжнюк, М. Сенаторов та деякі інші дослідники.

Метою дослідження є авторський аналіз, із урахуванням здобутків вітчизняної теорії кримінального права та правозастосовної практики, ознаки потерпілого у складах злочину, передбаченого ст. 134 КК.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто згадати про декілька загальних положень про зміст поняття потерпілого в кримінальному праві. Вивчення положень теорії кримінального права та практики застосування кримінального законодавства спонукають говорити про те, що юридично коректне з'ясування ознак потерпілого має значення для: встановлення соціальної природи відповідного злочину; з'ясування його характеру та ступеня суспільної небезпечності; вирішення питань про криміналізацію чи декриміналізацію діяння, диференціацію кримінальної відповідальності; розмежування злочинів, їх кваліфікацію; призначення покарання; а також для вирішення питань чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі та звільнення від кримінальної відповідальності [1, с. 106].

Ситуація з правильною інтерпретацією поняття «потерпілий» певним чином ускладнюється через те, що в сучасній правовій доктрині виокремлюють кримінально-правове, кримінологічне і кримінально-процесуальне поняття потерпілого: 1) кримінально-правове – потерпілий від кримінального правопорушення (далі – к. пр.); 2) кримінологічне – жертва к. пр.; 3) кримінально-процесуальне – потерпілий у кримінальному провадженні. Таким чином, учення про потерпілого має очевидний міждисциплінарний характер [2, с. 158].

До слова в теорії кримінального права пропонуються два основні підходи до визначення змісту ознаки потерпілого – так званий вузький і широкий. Відповідно до першого, потерпілий уособлює факультативну ознаку об'єкта к. пр., що характеризує людину (фізичну особу), з приводу якої вчинюється к. пр. та/або якій відповідно до кримінально-правової норми завдається істотна шкода (чи створюється загроза її заподіяння) [3, с. 65, 82].

Натомість зміст широкого підходу полягає в тому, що потерпілим пропонується визнавати не лише людину, а й інших соціальних суб'єктів, зокрема юридичну особу, державу, інше соціальне утворення (наприклад, організацію, яка діє без створення юридичної особи), яким заподіюється шкода (фізична, майнова, моральна, організаційна, політична тощо) або створюється загроза заподіяння такої шкоди [4, с. 60].

Не занурюючись далі в триваючу в доктрині дискусію про змістовний обсяг та конструктивні ознаки поняття «потерпілий», зауважу лише про те, що в контексті дослідження ознак вагітної жінки (або чоловіка – у частині відповідальності за кримінально протиправну стерилізацію) потрібно використовувати саме вузький підхід, адже у відповідних нормах КК повинно йтись саме про окрему уразливу групу фізичних осіб із відповідними фізіологічними характеристиками.

Закріплюючи в конкретній нормі закону про кримінальну відповідальність найбільш типові ознаки суспільно небезпечного діяння, вітчизняний законодавець не в усіх випадках вимагає від правозастосувача встановлювати потерпілого від к. пр. при її застосуванні. Водночас набувати характеристик обов'язкової ознаки складу певного виду к. пр. потерпілий може лише тоді, коли його наявність безпосередньо закріплена або впливає з визначення к. пр., наведеного в нормі Особливої частини КК.

У нашому випадку законодавець безпосередньо вказує на потерпілого: ідеться зокрема (у відповідних частинах ст. 134 КК) про примушування до абортів або стерилізації без добровільної згоди «потерпілої особи». Хоча, я вважаю, у першому випадку законодавець міг би більш конкретизовано вказати на жінку (або вагітну жінку), а в другому випадку – альтернативно на жінку або чоловіка. Як видається, вищий рівень визначеності тут став би у нагоді, тим більше, що в частині (б) ст. 39 Стамбульської конвенції йдеться про примусову стерилізацію саме жінки внаслідок хірургічного втручання.

Як і щодо інших понять, відомих кримінальному праву і водночас таких, що не розкриваються безпосередньо в тексті кримінального закону, в юридичній літературі запропоновано чимало підходів до визначення потерпілого.

Проблематику потерпілого в кримінальному праві було докладно розроблено, поміж інших авторів, М. Сенаторовим. На його думку, потерпілим від злочину є соціальний суб'єкт (тобто фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або суспільство в цілому), благу, праву чи інтересу якого заподіюється шкода або створюється загроза такої [4, с. 60].

В.І. Борисов також пропонує визначати потерпілого в кримінальному праві як соціального суб'єкта (учасника) суспільних відносин, охоронюваних законом про кримінальну відповідальність, чиї права, свободи, законні інтереси порушені кримінально протиправним діянням (дією чи бездіяльністю) шляхом заподіяння істотної шкоди майнового, фізичного, морального, соціального чи іншого характеру або створення загрози заподіяння такої шкоди [5, с. 779]. Пропонована дефініція сприймається позитивно – вона вельми чітко розкриває негативні зв'язки між протиправним діянням та його умовними «адресатами», тобто потерпілими.

Наведені вище авторські підходи (лише окремі з них) до визначення потерпілого указують на те, що в науковій та навчальній літературі з кримінального права досі не сформувався єдиний підхід до визначення фундаментального поняття «потерпілий» – при цьому особливо відрізняються підходи до визначення суб'єктного складу досліджуваного поняття.

Очевидно, що законодавець не прагнув криміналізувати аборт / стерилізацію, що проводяться з метою врятувати життя або допомогти недієздатним або малолітнім жінкам, які не можуть надавати свою згоду. А тому варто уточнити оновлену редакцію ст. 134 КК України стосовно визначення «суб'єкта згоди» на аборт / стерилізацію. Річ у тім, як я уже зауважувала в одній із своїх попередніх праць, що, залежно від обставин, суб'єктом погодження абортів / стерилізації, згідно із Цивільним кодексом України, Основами законодавства України про охорону здоров'я, низкою підзаконних актів, які передбачають обов'язкову інформовану згоду на відповідне медичне втручання, може бути власне пацієнт, тобто потерпіла особа (вагітна жінка / жінка або чоловік віком від 14 років), її законні *представники, опікуни*. Диспозиція ч.ч. 2, 4 ст. 134 КК України не вказує двох останніх осіб як учасників згоди, що може ускладнити реалізацію аналізованих кримінально-правових заборон [6, с. 117].

Питання про наявність чи відсутність добровільної згоди потерпілої особи на проведення абортів чи стерилізації варте самостійного уважного вивчення. Аналіз чинної редакції ст. 134 КК однозначно показує, що згода потерпілої повинна бути надана іншим особам – передусім тому, хто здійснюватиме аборт (стерилізацію).

Як справедливо зауважує Т. Павленко, в Україні закріплено певний комплекс умов, виключно за наявності яких на законних підставах може бути проведене штучне переривання вагітності. Однією з них є те, що операція (процедура) штучного переривання небажаної вагітності здійснюється після обов'язкового підписання вагітною жінкою інформованої добровільної згоди на проведення такої операції і за встановленою формою. В особливих випадках, тобто в терміні вагітності від 12 до 22

тижнів та виявленні в пацієнтки медичних показань, незважаючи на вирішальне значення висновку комісії з питань абортів, усе одно вимагається відповідна заява вагітної жінки (або її законних представників – для неповнолітньої, недієздатної особи).

Відтак, додає згадана авторка, запроваджені в ст. 134 КК формулювання щодо примушування до абортів (стерилізації) «без добровільної згоди потерпілої особи» є неузгодженими з галузевим законодавством. До того ж, поняття «примушування» означає відсутність згоди потерпілої особи на вчинення щодо неї відповідних дій, тож «примушування до абортів без добровільної згоди потерпілої особи» виглядає певною мірою тавтологією. А відтак, редакція ст. 134 КК України потребує уточнення, в частині заміни слів «без добровільної згоди» в частинах 2 і 4 ст. 134 КК на «без попередньої та інформованої згоди», що узгоджуватиметься з положеннями ст. 39 Стамбульської конвенції [7, с. 252].

Справді, наголос на хронологічному (попередня) та змістовому (інформована) аспектах згоди, що втілені в нормі Стамбульської конвенції, є більш досконалою практикою, передусім в частині кримінально-правового регулювання відповідних відносин. Адже напевне не можна виключати ситуації, коли згоду, бодай і добровільно, було надано уже після відповідної операції (тобто постфактум), а також коли потерпіла особа усвідомлювала всі обставини та можливі негативні наслідки абортів (стерилізації) лише в загальних рисах, тобто не будучи повною мірою поінформованою. А тому з пропозицією А. Павленко в цій частині варто погодитись.

У контексті правильної кримінально-правової оцінки вчиненого діяння важливо звернути увагу на таке. Наявність згоди вагітної жінки (або її законного представника) на проведення щодо неї абортів безпосередньо впливає із законодавчого визначення поняття абортів. Переривання вагітності без згоди потерпілої (її законного представника) внаслідок застосування щодо вагітної жінки фізичного насильства (наприклад, у результаті нанесення їй удару чи побоїв) залежно від форми вини має кваліфікуватись за ст. 121 або ст. 128 КК як заподіяння умисного або необережного тяжкого тілесного ушкодження. Якщо згода надана не була, то штучне переривання вагітності повинно кваліфікуватись за ст. 121 КК навіть у тому разі, коли операцію у належному закладі охорони здоров'я провела особа зі спеціальною медичною освітою. Щодо правильного розмежування складів злочинів, передбачених ч. 1 (ч. 3) ст. 134 і ст. 121 КК, то кримінально-правове значення має згода саме вагітної жінки (її законного представника), а не, наприклад, чоловіка вагітної (навіть урахувавши те, що необхідність згоди чоловіка на проведення абортів щодо його жінки впливає з положень Сімейного кодексу) [8, с. 407].

У доречному контексті порівняння положень ст. 134 КК та ст.ст. 38 і 39 Стамбульської конвенції з урахуванням системного підходу до тлумачення правових актів, хочу звернути увагу на таке. У приписах конвенції, коли йдеться про примушування жінки до того, щоб вона зазнала певних дій (каліцтво геніталій), то тут нормативне посилання на її інформовану згоду відсутня, що є очевидним та правильним. Натомість у разі проведення абортів чи хірургічної стерилізації жінки (ст. 39 конвенції), за відсутності ознаки примушування, «вмикається» ознака попередньої та інформованої згоди або розуміння процедури з боку жінки.

Для порівняння: вітчизняний законодавець пішов далі конвенційних орієнтирів, коли передбачив у ч. 2 і ч. 4 ст. 134 КК, відповідно, примушування до абортів / стерилізації без добровільної згоди потерпілої особи. Хоча особливого сенсу в такому кроці немає: у теорії кримінального права ознака примушування (переважно як форми психічного насильства) традиційно виключає згоду потерпілого; ці поняття є *a priori* такими, що виключають одне одного. Очевидно, що в разі примушувального впливу на потерпілу особу, її згода на аборт чи стерилізацію буде відсутня взагалі, або ж вона матиме вимушений, точно не добровільний, характер.

Моя теза певним чином підтверджується нормою про фізичний або психічний примус (ст. 40 КК). Зокрема фізичним примусом визнаються дії, які: 1) або позбавляють особу, щодо якої застосовані, фізичної можливості діяти (внаслідок зв'язування, позбавлення волі із замкненням у приміщенні, заподіяння тілесних ушкоджень, що призвели до втрати свідомості, тощо); 2) або спрямовані на те, щоб зламати психологічний опір особи і змусити її вчинити заборонене законом діяння (при мордуванні, катуванні тощо). А під психічним примусом потрібно розуміти вплив на психіку особи з метою змусити її всупереч її волі до вчинення певних протиправних дій або до протиправної бездіяльності, наприклад: 1) погроза застосування відповідного фізичного насильства, у т. ч. за допомогою зброї; 2) застосування або погроза застосування насильства щодо рідних, близьких, інших осіб, доля яких є важливою для особи, від якої вимагають вчинення певних дій чи бездіяльності; 3) погроза розголошення відомостей, які особа бажає зберегти в таємниці; 4) вплив на психіку особи за допомогою гіпнозу або інших подібних засобів [8, с. 119]. У жодному з перерахованих вище випадків про до-

бровільність вибору поведінки особою, до якої застосовується певний вид фізичного або психічного примусу, не йдеться.

За такої дещо викривленої логіки доцільно було би передбачене в ч. 3 незаконне проведення аборту, що спричинило тяжкі наслідки, також офіційно «прив'язати» до відсутності добровільної згоди потерпілої.

Отже, з урахуванням наведених вище авторських міркувань і зауважень, вважаю за доцільне альтернативно оптимізувати редакції ч. 2 і 4 ст. 134 КК в один із таких способів: 1) замінити слово «примушування» на «проведення»; або 2) виключити словесну конструкцію «без добровільної згоди потерпілої особи».

Чимало наукової уваги приділялось й продовжує приділятися питанням про межі правомірності персонального волевиявлення або добровільної згоди. Зокрема в літературі звертається увага на те, наскільки вільно суб'єкт може розпоряджатися тими правами та благами, які йому безпосередньо належать. До слова ця проблематика постає перед правознавцями не лише в контексті незаконного проведення аборту, але й при обговоренні таких важливих питань, як смертна кара, евтаназія, знищення власного майна, ухилення від мобілізації тощо.

У науці кримінального права існує дискусія щодо створення загальних положень про згоду потерпілого. Згода потерпілого означає дозвіл на заподіяння шкоди інтересам, які охороняються кримінальним законодавством, і належать ініціатору та адресату згоди. Ця згода повинна бути добровільно виражена дієздатною особою у встановленій формі до початку вчинення дій, які мають конкретні кримінально-правові наслідки.

Однією з невирішених правових проблем у цій царині (і, до речі, не лише в Україні) залишається відмежування власних інтересів та власного волевиявлення від публічних цілей та інтересів. Питання про можливість «відчуження» особистих немайнових благ громадянином, до яких він має право, становить значний інтерес. Очевидно, що пріоритетну наукову увагу тут приділено питанням розпорядження особою такими її охоронюваними Конституцією особистими невідчужуваними благами, як право на життя і здоров'я. У цьому аспекті згода / незгода на проведення аборту чи стерилізації набуває особливого змісту.

Також у кримінально-правовій науці давно сформувався попит на встановлення загального правила, яке чітко визначатиме кримінально-правове значення згоди потерпілого. Відповідно, згода власника блага, права або інтересу на посягання виключатиме злочинність таких дій. Водночас усі усвідомлюють, що оцінюючи характер та вагомість конкретної згоди на зlodіяння конкретної шкоди, потрібно встановити певні обмеження (або виключення).

За результатами власного ретельного вивчення ознак потерпілого від незаконного проведення аборту К. Черевко та О. Авдеев обґрунтовано приєднуються до колективної позиції тих вчених, які заперечують можливість виключення кримінальної відповідальності у разі згоди потерпілої при незаконному проведенні аборту. Вони пропонують наступні аргументи.

По-перше, винний посягає на здоров'я жінки, яка перебуває в стані вагітності. Під впливом особливих умов, пов'язаних із розвитком плоду, в організмі вагітної жінки виникають складні адаптаційно-захисні зміни. Переривання вагітності, будучи очевидною і важкою біологічною та механічною травмою для організму жінки, порушує ці важливі життєві процеси.

По-друге, вчиняючи злочин, передбачений ст. 134 КК України, винний посягає не лише на здоров'я особи, але й на її життя. Зокрема, за даними ВООЗ, близько 13% смертей, пов'язаних з вагітністю, стали наслідком післяабортних ускладнень, що становить приблизно 67 тис. смертей на рік. У деяких жінок, які перенесли незаконний аборт, у подальшому простежується запалення придатків матки, позаматочна вагітність, у деяких – безплідність. Отже, винний за згодою вагітної жінки шляхом переривання вагітності посягає не тільки на здоров'я останньої, але й на її життя, зокрема в середньо- і довгостроковій перспективі.

По-третє, потрібно звернути належну увагу на той факт, що згода жінки має місце на проведення аборту, тобто на умертвіння небажаного плоду, а не на заподіяння їй смерті, як-то, наприклад, при евтаназії.

Згадані автори доходять висновку про те, що згода потерпілої особи на проведення штучного переривання вагітності іншою особою не може розглядатися як обставина, що виключає злочинність діяння. Водночас ця згода впливає на вирішення щодо притягнення винного до кримінальної відповідальності, адже, наприклад, переривання вагітності без згоди потерпілої внаслідок застосування до неї фізичного насильства (скажімо, в результаті нанесення їй удару чи побоїв) залежно від форми

вини та інших обставин справи може отримувати самостійну кримінальну оцінку за ст.ст. 121, 128 або ст. 140 КК [9, с. 24].

Висновки. Проведене дослідження спонукає сформулювати низку авторських висновків.

По-перше, посилаючись на результати відповідних наукових досліджень, показано відсутність єдиної позиції щодо змісту та визначення поняття потерпілого в кримінальному праві. Ситуація ускладнюється зокрема через міждисциплінарний характер вивчення потерпілого – ця ознака згадується в кримінальному праві, кримінально-процесуальному праві, а також у кримінології.

По-друге, за результатами критичного порівняння положень ст. 134 КК та ст.ст. 38 і 39 Стамбульської конвенції, а також опосередковано ст. 40 КК, запропоновано оптимізувати редакції ч. 2 і 4 ст. 134 КК в один із таких способів: 1) замінити слово «примушування» на «проведення»; або альтернативно 2) виключити словесну конструкцію «без добровільної згоди потерпілої особи».

По-третє, на підставі аналізу оприлюднених матеріалів судової практики в частині відповідальності за незаконне проведення абортів або стерилізації констатовано вкрай обмежену кількість кримінальних справ цієї категорії. Це очевидно обумовлене, не останньою чергою, високим ступенем латентності злочинних абортів, очевидним небажанням потерпілих (або їх близьких) публічно заявляти про факт вчинення злочину, навіть за умови настання тривалого розладу здоров'я чи інших тяжких наслідків. Ще одною причиною відсутності вироків може бути практична складність розслідування цього виду «медичного» злочину і, відповідно, установлення вини обвинуваченого.

Список використаних джерел:

1. Блажівський Є.М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність за кримінальним правом України: Дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2010. 234 с.
2. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: *Навчальний посібник* / За заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: ВАІТЕ, 2014. 944 с.
3. Музика А.А., Лащук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: *Монографія*. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2011. 192 с.
4. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За наук. ред. В.І. Борисова. Харків: Право, 2006. 208 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17 : Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. 2017. 1064 с.
6. Дьоміна О.П. Нові склади злочинів за ст. 134 Кримінального кодексу України у світлі Стамбульської конвенції: аналіз деяких ознак. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дидоренка*. 2019. № 3 (87). С. 109–122.
7. Павленко Т.А. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення абортів або стерилізації: деякі проблемні питання. *Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації*: зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С. 250–253.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
9. Черевко К.О., Авдєєв О.О. Щодо питання потерпілого від незаконного проведення абортів. *Правовий часопис Донбасу*. 2017. № 3-4. С. 23–25.